

ГЛАСНИК ЕТНОГРАФСКОГ ИНСТИТУТА САНУ LXIII (3)

BULLETIN OF THE INSTITUTE OF ETHNOGRAPHY SASA LXIII (3)

UDC 39(05)

ISSN 0350-0861

INSTITUTE OF ETHNOGRAPHY SASA

BULLETIN
OF THE INSTITUTE OF ETHNOGRAPHY
LXIII
No. 3

Editor in chief:
Dragana Radojičić

Editors:
Miroslava Lukić Krstanović
Petko Hristov

International editorial board:
Radost Ivanova, Elephterios Alexakis, Jana Pospíšilová, Karl Kaser, Gabriela Kiliánová
Milica Bakić-Hayden, Ingrid Slavec-Gradišnik, Marina Martynova, Fernando Diego Del
Vecchio, Kjell Magnusson, Tatiana Podolinská, Peter Finke, Ana Dragojlović

Editorial board:
Gojko Subotić, Sofija Miloradović, Jelena Čvorović, Srđan Radović,
Aleksandra Pavićević, Lada Stevanović, Ildiko Erdei, Jelena Jovanović, Mladena
Prelić, Biljana Sikimić, Jadranka Đorđević Crnobrnja, Sanja Zlatanović

The reviewers:
Vojislav Stanovčić, Mirjana Morokvašić, Gordana Blagojević, Dragana Antonijević,
Danica Šantić, Duško Petrović, Uršula Lipovec Čebbron, Mirjana Bobić

Secretary:
Marija Đokić

Accepted for publication by the reference of academician Vojislav Stanovčić,
at meeting of the Department of Social Sciences SASA November 17th 2015

BELGRADE 2015

ЕТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ САНУ

ГЛАСНИК

ЕТНОГРАФСКОГ ИНСТИТУТА

LXIII

свеска 3

Главни и одговорни уредник:
Драгана Радојичић

Уредници:
Мирослава Лукић Крстановић
Петко Христов

Међународни уређивачки одбор:
Радост Иванова, Елефтериос Алексакис, Јана Поспишилова, Карл Касер, Габриела Килианова, Милица Бакић-Хејден, Ингрид Славец-Градишник, Марина Мартино-ва, Фернандо Диего Дел Векио, Шел Магнусон, Татиана Подолинска, Петер Финке, Ана Драгојловић

Уређивачки одбор:
Гојко Суботић, Софија Милорадовић, Јелена Чворовић, Срђан Радовић, Александра Павићевић, Лада Стевановић, Илдико Ердеи, Јелена Јовановић, Младена Прелић, Биљана Сикимић, Јадранка Ђорђевић Црнобрња, Сања Златановић

Рецензентски тим:
Војислав Становчић, Мирјана Мороквашић, Гордана Благојевић, Драгана Антонијевић, Даница Шантић, Душко Петровић, Уршула Липовец Чеброн, Мирјана Бобић

Секретар уредништва:
Марија Ђокић

Примљено на седници Одељења друштвених наука САНУ одржаној 17. новембра 2015. године, на основу реферата академика Војислава Становчића

БЕОГРАД 2015.

Издавач:
ЕТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ САНУ
Кнез Михаилова 36/IV, Београд, тел. 011–2636–804
eisanu@ei.sanu.ac.rs
www.etno-institut.co.rs

Рецензент:
академик Војислав Становчић

Лектор:
Ивана Башић

Превод:
Јелена Чворовић
аутори текстова

Дизајн корица:
Горан Витановић

Техничка припрема и штампа:
Академска издања, Београд

Тираж:
500 примерака

Штампање публикације финансирано је из средстава
Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије

Часопис Гласник Етнографског института САНУ индексиран је у: DOAJ (Directory of Open Access Journals); SCIndeks (Српски цитатни индекс); Ulrich's Periodicals Directory; ERIH PLUS (European Reference Index for the Humanities), NSD (Norsk samfunnsvitenskapelig datatjeneste AS – Norwegian Social Science Data Services)

The Bulletin of Institute of Ethnography SASA is indexed in: DOAJ (Directory of Open Access Journals); SCIndeks (Srpski citatni indeks); Ulrich's Periodicals Directory; ERIH PLUS (European Reference Index for the Humanities), NSD (Norsk samfunnsvitenskapelig datatjeneste AS – Norwegian Social Science Data Services)

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

39(05)

Гласник Етнографског института = Bulletin of the Institute of Ethnography / главни и одговорни уредник Драгана Радојичић. – Књ. 1, бр 1/2 (1952) – Београд : Етнографски институт САНУ (Кнез Михаилова 36/IV), 1952 – (Београд : Академска издања). – 24 cm

Полугодишње

ISSN 0350-0861 = Гласник Етнографског института

COBISS. SR-ID 15882242

Садржај Summary

Истраживање миграција Research of Migrations

Мирослава Лукић Крстановић, <i>Интердисциплинарни дијалог о проучавању миграција. Овде и сада – свет</i>	507
Miroslava Lukić Krstanović, <i>Interdisciplinary Dialogue on Migration Studies. Here and Now –Worldwide</i>	511
Anna Krasteva, <i>Mobile Balkans: Temporality, Types, Trends</i>	515
Ана Крастева, <i>Мобилност на Балкану: привременост, врсте, трендови</i>	536
Сања Златановић, <i>Методолошки и епистемолошки изазови истраживања коетничких миграција на послератном терену</i>	537
Sanja Zlatanović, <i>Methodological and Epistemological Challenges of Researching Co-Ethnic Migrations in a Post-War Area</i>	550
Petko Hristov, <i>The Balkan “Gurbet / Pečalbarstvo” – Past and Present</i>	551
Петко Христов, <i>Балкански “гурбети / печалбарство” у прошлости и садашњости</i>	563
Јадранка Ђорђевић Црнобрња, <i>„И до Исланда су стигли“ – економска и политичка миграција Горанаца из Горе</i>	565
Jadranka Đorđević Crnobrnja, <i>“And they Reached Iceland” – Economic and Political Migration of Gorani from Gora</i>	579
Мирјана Павловић, <i>Миграција становништва са територије Србије у Турску у историјској перспективи. Проблеми концепције истраживања</i>	581
Mirjana Pavlović, <i>The Migration of Population from the Territory of Serbia to Turkey in a Historical Perspective</i>	593
Милина Ивановић Баришић, <i>Миграције село – град у другој половини 20. века у Србији</i>	595
Milina Ivanović Barišić, <i>Rural – Urban Migration in the Second Half of the 20th Century in Serbia</i>	608
Гордана Благојевић, <i>Повратак у Србију: животне приче ремиграната из САД од почетка 21. века до данас</i>	609
Gordana Blagojević, <i>Back to Serbia: Life Stories of the Remigrants from the United States since the Beginning of the 21st Century to the Present</i>	622
	503

- Marta Stojić Mitrović, Ela Meh, *The Reproduction of Borders and the Contagiousness of Illegalisation: A Case of a Belgrade Youth Hostel* 623
- Марта Стојић Митровић, Ела Мех, *Репродуковање граница и заразност илегализације: пример београдског хостела* 639

Научна критика и полемика
Discussion and Polemics

- Марта Стојић Митровић, *Првих десет година развоја сустава азила у Хрватској (с освртом на суставе азила у регији)* 641
- Уршула Липовец Чеброн, *Антрополошко истраживање у Крњачи, Боговађи и Бањи Ковиљачи* 643
- Сања Златановић, *Социјална култура у огледалу материјалне. Нове књиге Института за етнологију Словачке академије наука (I)* 645
- Соња Жакула, *Међународна летња школа и конференција "Keep it simple, make it fast!" Crossing borders of underground music scenes* 651

Тема броја:

Истраживање миграција

Topic of the Issue:

Research of Migrations

Милина Ивановић Баришић

Етнографски институт САНУ, Београд
milina.barisic@ei.sanu.ac.rs

Миграције село – град у другој половини 20. века у Србији

Миграције на релацији село – град започињу у периоду између два светска рата, као последица покретања привредног и културног преображаја тадашње југословенске државне заједнице. Кулминацију доживљавају у првим деценијама после Другог светског рата, подстицањем развоја индустријализације и урбанизације у друштву. Јачање улоге градских центара у привредном, економском, културном и образовном погледу, почев од шесте деценије 20. века, представљало је додатни подстицај омасовљавању миграција на релацији село – град.¹

Кључне речи:

миграције, село,
град, друга
половина 20.
века, Србија

У овом раду пажња се посвећује миграцијама на релацији село – град у периоду после Другог светског рата и главним правцима њиховог кретања. У раду ће се уопштено указати на тенденције ових кретања, јер залажење у детаљна образлагања далеко превазилази простор предвиђен за излагање. Појединачни аспекти разматрања теме полазна су основа евентуалног даљег истраживања миграција становника из села у градове.

Узроци миграција село – град

Сведоци смо да се село у Србији суочава са израженом депопулацијом, забрињавајућим падом наталитета, старењем становништва. Узроци су различити, а свакако да је друштвени развој у протеклих седам деценија један од битнијих чинилаца. Маргинализован положај села у садашњим условима резултат је понајвише структуре привређивања наметнуте у првих неколико

¹ Рад је резултат истраживања на пројекту 47016: *Интердисциплинарно истраживање културног и језичког наслеђа Србије. Израда мултимедијалног интернет портала: Појмовник српске културе*. Подпројекат 2: *Етнолошко и антрополошко тумачење традиције*. Пројекат у целини финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

деценија после Другог светског рата, а процеси попут индустријализације, урбанизације, деаграризације, дерурализације, руралног и аграрног егзодуса, депопулације, модернизације, транзиције, глобализације, обележили су развој друштва у протеклом времену, трансформишући га из корена и пресудно утичући на његов развој од средине прошлог века до данас. Последица поменутих процеса су миграције које су оставиле дубоке трагове на развој, изглед и структуру читавог југословенског друштва, па самим тим и села у Србији.

„У периоду од ослобођења Југославије 1945. године па на даље, (...) оријентацијом у нашој земљи на индустријализацију планском производњом, са читавим системом институционалних оквира, омогућен је брз развитак. То је изазвало интензивне и, по садржини, дубоке промене у свим видовима друштвене динамике (...) које су дубоко задрле у традиционално језгро, што је условило раслојавање [у] до тада традиционално мирна села. (...) Елементарни видови процеса раслојавања села огледају се у два повезана, али ипак различита вида: у виду просторног померања сеоског становништва и у виду структуралних промена у сеоској заједници“ (Vasić 1984: 351).

Миграције су на садашњем простору Србије претежно биле из економских разлога, али не треба искључити ни постојање других предуслова за њихово покретање (образовни, културни, а понекад и политички). Према трајању, могу се одредити као *трајне* (добивање запослења, брачне везе, планско пресељење) или *повремене*, које су најчешће сезонског карактера и трају до завршетка послова за које су појединци и/или група ангажовани (обично је то потреба за радном снагом у грађевинарству и пољопривреди).²

У првим деценијама после Другог светског рата, у српском друштву миграције су значајан чинилац промена и подстицај да друштво убрзано уђе у процес хоризонталне и вертикалне мобилности. С обзиром на то да су у процес кретања улазили понајвише становници села, то се њихов класни ранг мењао са променом места живљења и остваривања дохотка, а што је донело

„(...) промене друштвених односа, интеракцијских система, друштвених група, институција, норми, вредности, културе, идентитета итд. Мења се друштвени статус појединаца у

² Миграције су од оснивања Етнографског института САНУ биле у истраживачком фокусу. Мењао се једино приступ њиховом проучавању, јер је усклађиван са променом односа истраживачке политике према предмету проучавања. Приступ истраживања усклађиван је са истраживачком политиком Института, али и са трансформацијом самог назива струке: етнографија/етнологија/антропологија.

О проучавању миграција у Етнографском институту САНУ, о истраживачима који су били укључени у ову врсту пројеката, као и о врстама проучаваних миграција, видети: Lukić Krstanović 2014: 15–33.

структури класе и слоја. Промене које спадају у процесе вертикалне мобилности, треба сматрати за најзначајније“ (SL 1982: 362–363).

Познато је да свако покретање, било појединца било групе, подразумева спремност на промену раније стечених навика, схватања, односа према прошлости, друштвене психологије. То је процес који је видљив после дужег или краћег времена боравка у новој средини. Физичком заменом простора не мења се само ранија друштвена средина – сеоска градском, већ се временом трансформише и културно наслеђе понето са собом, јер је то резултат не само новог окружења, већ и процеса уклапања у урбану културу, што је тема за посебну студију. Померање становништа из села према градовима подразумевало је и промену самих градова, не само због увећања становништва, већ и због уношења нових навика, схватања, традиције и сл. У том смислу, готово сви градови у Србији су прошли развојни пут од мале варошице до индустријског места па је тако, на пример,

„Књажевац, примајући сеоске досељенике, истовремено доживљавао преображај као насеље и од некадашње варошице израстао у индустријско средиште. Стога се проблем прилагођавања градском животу досељеника са села, (...) овде не поставља у онаквој оштрини каква се јавља кад се становништво из сеоских, често планинских насеља досељава у високо урбанизоване градске центре. На примеру Књажевца можемо пратити, дакле, како се, упоредо с процесом имиграције становништва са села, које се запошљава у индустрији или другим делатностима, и само насеље трансформише у индустријско средиште“ (Radovanović 1981: 133–134).³

Процес замене понесене културе новом културом не тече ни брзо ни једноставно, јер је пресељеницима неопходан период прилагођавања и „проналажења себе“ у новим условима живота, а то углавном значи да процес прилагођавања захвата минимум једне до две генерације. У том смислу, усклађивање са регулама у средини доласка је „најболније“ у оним сегментима живота које људи свесно или несвесно понесу са собом, а тичу се моралних, обичајних, правних и других навика и схватања (ур. RSSP 1977: 358). Ипак, самим чином преласка у нову средину, мигрант удара темеље своје будућности у складу са стандардима живота и рада који су карактеристични не само за урбану друштво, већ и за друштво захваћено процесом индустријализације и урбанизације.⁴

³ Књажевац је само један од градова у Србији у којем су миграције утицале на увећање броја становника, али и оријентисање на индустријску производњу.

⁴ Индустријализација и урбанизација су два узајамно повезана и условљена процеса модернизације друштва. Интензитет, дејство и последице процеса зависе од општих природних, социоекономских и културних прилика у одређеној средини. Због тога је степен модернизације различит у појединим областима и регионима Србије. „У процесу модернизације друштва забележен [је] развитак [врањског] краја, који је, између осталог, условио мигра-

Пресељавања су битно обележје простора садашње Републике Србије (v. Свјић 1966) и једно од комплекснијих обележја друштва. На овим просторима чини се да су друштвени развој и миграције текли готово истовремено, само су интензитети испољавања и међусобних утицаја били различити. За миграције на релацији село – град карактеристично је да започињу још у периоду између два светска рата, као последица покретања привредног и културног преображаја тадашње југословенске државне заједнице (v. Kostić 1955). Ове миграције кулминацију, међутим, доживљавају у периоду после Другог светског рата услед убрзаног процеса модернизације друштва. Додатни подстицај овим миграцијама била је тенденција друштва ка јачању градских центара у привредном, економском, културном и образовном погледу. Овај процес није ни у садашњем времену изгубио своју актуелност, јер миграције из села према градовима трају још увек. Међутим, оне су у новијем времену значајно мањег интензитета, јер је и број становника у местима евентуалне миграције далеко мањи у поређењу са 50-тим и 60-тим годинама 20. века.⁵

Као једна од последица миграција из села у град јавља се настајање тзв. *приградских села* која се, у основи, везују за период индустријализације земље и повећано насељавање у близини градова. У периоду после Другог светског рата тзв. *приградско село*, односно село које се налази у близини значајнијег урбаног центра, доживљава интензивну „трансформацију од традиционалног насеља пољопривредних произвођача у насеље радника који станују у селу, а раде у урбаном центру и чији број доминира у структури запослености становника села“ (Којић 1975: 284). У овим селима број становника стално расте, док у другим опада, с тим да су у сталном порасту и радници у непољопривредним занимањима. Тако се у овим селима, поред ранијих становника, „срећу“ досељеници који у њима остају краће време или се настањују за стално, претежно као радна снага за потребе оближњег урбаног центра. За опстајање оваквих насеља значајне су саобраћајне везе, јер оне олакшавају одлазак из места и повратак у њега (Којић 1975: 281–334). Дакле, настајање

ције становништва у правцу село град. Интензивнија социјална и професионална мобилност људи доприноси бројним културним додирима између становништва које долази из околних села или мање развијених насеља у град“ (Ђорђевић 2001: 29).

⁵ Подаци о миграцијама које су текле из села према граду део су садржаја бројних расправа у оквиру различитих издања Етнографског института САНУ, која су у већем броју објављена током 60-тих, 70-тих и 80-тих година 20. века. Миграције на релацији село – град нису се могле заобићи при проучавању промена у традиционалној култури, демографским процесима, становништву и сличним темама. Истраживања су указивала на то да су трајна, сезонска или дневна померања становника из села у градове значајно утицала на трансформацију многих делова Србије. Бројчано мали број радова искоришћен је за писање овог рада.

Миграције које су текле из села према граду су једна од недовољно истражених тема у енолошко-антрополошкој науци. Осим коришћене литературе, опсервације у раду су прављене и на основу личних искустава стечених током теренских истраживања, обављаних у различитим деловима Србије (околина Београда, западна Србија, Врањски крај, и др.) на различите теме (празници и обичаји, одевање, кућа и становање).

приградских села повезано је са развитком града, а да ли ће село постати приградско или неће зависи пре свега од функција које оно има у односу на град (Пић 1970). Овај тип села налази се између села и града – задржава се понешто од ранијег начина живота и привређивања, али се истовремено одвија и процес урбанизације, тако да је све у функцији потреба и развоја градова чију околину сачињавају (Lutovac 1975: 131-135).

Окончавање сукоба у Другом светском рату за простор Србије је био веома значајан, јер је то значило да ће се друштвени развој наставити у миру, али је истовремено значио и улазак у врло турбулентно време, које је донело корените промене у свим сегментима дотадашње организације живота. Промене са којима се започело већ педесетих година 20. века захватиле су друштвену, материјалну, културну, духовну и економску сферу живота становника Србије, узрокујући готово у потпуности мењање не само навика људи, већ и њих самих. Свеобухватна модернизација услед покретања индустријализације и урбанизације, као њених најважнијих видова испољавања била је основа за успостављање нових друштвених и социјалних односа. Улазак у процес модернизације унео је пометњу у српско друштво, чији је друштвени развој био заснован на аграрној и сточарској економији. Дакле, базна економија у Србији до периода након Другог светског рата заснивала се на пољопривреди, па је стога становништво било највише и концентрисано у селима. Послератни планови друштвеног развоја земље били су засновани на развоју различитих индустријских грана. У пракси је то значило повећану потребу за радном снагом, које није било довољно у урбаним центрима у којима се претежно подижу индустријска постројења. Потреба за радном снагом подстакла је масовна померања сеоског становништва према урбаним и индустријским центрима, односно миграције на релацији село – град (v. Šuvar 1973; Zbornik 1984). Тако је „процес ширења и јачања индустријске производње, у нашој земљи нарочито интензиван у послератном раздобљу, односно с тим процесом повезан развој градова, индустријских центара и пораст потребе за радном снагом свих профила, условљава велики механички прилив становништва у градове и насеља у његовој околини“ (Malešević 1984: 23).

Два су главна и најважнија тока миграција: 1. *унутрашњи*, који подразумева покрете становништва у границама државе и 2. *спољни*, чија су одређишта изван матичне државе. Најважнији облик унутрашњег померања становништва су миграције које се одвијају на релацији село – град, а у оквиру њих су од посебног значаја тзв. *дневне миграције*. Економски чинилац је, свакако, један од најважнијих узрока ових миграција, а последице су видљиве у готово свим областима човековог живота. С обзиром на правце кретања, миграције се могу посматрати као: *имиграције* – досељавања, *емиграције* – одсељавања и кретања становништва у оквиру граница једне области или градског центра и његове ближе или даље околине (v. прг. Bandić 1979: 9–96).

Време након Другог светског рата до данас обележила су два изузетно активна миграциона периода, који се условно могу ограничити на период 70-тих и период 90-тих година 20. века. Узроци и последице ових миграционих таласа су различити, али нит која их повезује су миграције село – град, мада

су оне само један од видова миграционих померања становништва у овом периоду на простору Србије.

Како је већ наглашено, у Србији је до Другог светског рата већина становништва свој животни век проводила на селу, јер је више од половине њене територије било руралног типа, тако да су готово све животне потребе задовољаване у оквиру поседа, кућне и сеоске заједнице, па није било превише разлога за одлазак, а могућности егзистенције изван поседа биле су ограничене на стручњаке или одређене профиле занимања (занатлије, на пример). После педесетих година 20. века села у Србији нашла су се на прекретници свог развоја (v. prg. Halpern 2006), уосталом као и читава југословенска заједница тог времена, јер су тенденције друштвеног развоја усмераване на изванпољопривредну производњу, што је условило да у потоњим деценијама наступи убрзано старење, депопулација и постепени нестанак једног броја села, а и оним постојећим у садашњем времену прети такође убрзано изумирање ако се нешто не измени у циљу задржавања или повратка „исељеника“. То је нарочито видљиво у готово свим планинским областима у земљи, као и у насељима удаљеним од већих градских центара, али су то, истовремено, и насеља која су заобиле важније саобраћајнице, које су битан предуслов подизања економског стандарда становништва. „Смањивањем“ удаљености, пре свега, планинских села од градских центара и изградњом саобраћајница омогућује се повезивање са ближом/даљом околином и спречава или бар успорава њихов нестанак због депопулације, тако да је осигурана комуникација битан чинилац опстанка живота у њима.

„Развијеност саобраћаја је значајан фактор који утиче на покретљивост становништва. Рејони без саобраћаја, без добре повезаности путевима и железницом, рејони су које становништво напушта. Рејони развијеног саобраћаја су рејони високе концентрације привреде и развијеног тржишта и они представљају имиграционе зоне. Становништво из планинских подручја се сели ближе путевима и саобраћају како би се приближило развијеним градским центрима и развијеној привреди“ (Marković 1974: 28–29).

Досељавање

Кретања становништва на садашњем простору Србије обележила су готово све етапе њеног друштвено-економског развоја. Миграције становништва у 20. веку могу се у временском смислу, поделити у две фазе. У првој фази, која трајала до Првог, а много мање до Другог светског рата, а подразумева кретање становништва од виших и економско неразвијених области ка нижим и плоднијим, миграције су истовремено биле и кретање из крајева несигурнијих за живот ка сигурнијим крајевима (Baġjaktarović 1966: 13–23; Lutovac 1958: 307–312). Друга фаза односи се на период после Другог светског рата, што је предмет разматрања у овом раду.

Имиграције су обележиле многе области у Србији, посебно садашње веће градске центре и њихову околину, тако да, у овом смислу, најзначајније место припада уједно и највећем градском центру у земљи – Београду, који је, заједно са околином, од обнове српске државности у првој половини 19. века, изразита имиграциона област и то „у првој фази као део слободне српске државе и као област са већим површинама незаузетог плодног земљишта, у другој фази као ближа околина великог града“ (Bandić 1979: 15).

Повећање броја становника у насељима која су постојала раније или настају у последњих неколико деценија, а смештена су у околини градова (Београд, Ниш, Крагујевац, Врање, Ужице, Нови Сад, Бор, Зајечар, Књажевац, Ваљево и др.) било је последица повећаног досељавања услед недостатка радне снаге у индустрији, која је претежно концентрисана у градским центрима, али и жеље становника сеоских подручја да се подигне њихов животни стандард. Тиме су околине градова постале у првим деценијама после Другог светског рата изразите имиграционе области, а то се нарочито односи на околину Београда. За разлику од периода између два светска рата када, је утицај градова на њихову околину био готово занемарљив, овај утицај је, почев од педесетих година 20. века, све више растао и није се смањило ни у садашњем времену (v. Zbornik 1984). Немогуће је занемарити чињеницу да у првим послератним деценијама „развој Београда, посебно развој његових управно-политичких, привредних, културно-просветних и других функција достиже неслућен интензитет. Нагло се развијају и насеља у његовој околини. Осећа се потреба за радном снагом, нарочито у београдској индустрији. Широке могућности за запошљавање, самим тим и обезбеђивање сигурне егзистенције, привлаче у Београд велики број људи“ (Bandić 1979: 18).

Допринос повећању броја становника у околини многих градова (нпр. Нови Сад, Ниш, Крагујевац, Ужице, Врање и др.) проналази се у чињеници да градска инфраструктура од самих почетака масовног померања становништва није била у стању да испрати потребе свих пристиглих досељеника, а овај недостатак је евидентан и у садашњим условима. Недостатак стамбеног простора био је подстицај за настајање тзв. „стихијских насеља“,⁶ у којима су бројни запослени пресељеници своје стамбено решење потражили управо у насељима у околини градова. Стварање повољних услова, у смислу, решавања стамбених проблема представљало је солидну базу за миграције „приградског типа“, односно, масовну појаву „дневног мигрирања“.

Поглед на читаву територију Србије указује да имиграције нису биле истог интензитета на читавом њеном простору. На неки начин, у овом погледу били су привилеговани већи градови, јер је у њима форсирана индустријска производња. У неким градовима (нпр. Лесковац, Параћин, Бор, Панчево,

⁶ Типичан пример такве градње било је (Титово) Ужице, где је као последица крупних социјалних и економских промена, започео процес преображаја традиционалне културе сеоских насеља. Услед тога су на прилазима граду формирана тзв. „дивља насеља“ – као последица индустријализације града и наглог прилива сеоског становништва (Antonijević 1969: 77–96).

Књажевац, Крагујевац, Београд и др.) и пре Другог рата постојала је индустрија, само што се у послератном периоду радило на омасовљавању раније успостављене производње. Посебно место, у овом смислу, припада Београду као највећем агломерацијском центру у Србији и некадашњој СФР Југославији, пре свега, због његове изузетне привлачности за насељавање, не само због развоја различитих привредних делатности, већ и због чињенице да је одувек био управно-политичко средиште државе, а затим и најважнији образовни и културни центар. С обзиром на то да су имиграције, бар у почетку, текле са циљем запошљавања у индустријским гранама привређивања, то је досељено становништво и било претежно радничко-службеничког карактера (Bandić 1979: 9–96).

С обзиром на то да је развој градова иницирао масовне имиграције, то је у релативно кратком времену довело до промене структуре привређивања у насељима у којима су уселјавања била и највећа. Већ је помињано да је најважније занимање за већину становника у Србији, па самим тим и за насеља у околини градова, било пољопривреда. Она је то била и у једном краћем времену после Другог светског рата. Масовна уселјавања радничко-службеничког карактера су у поприлично кратком времену изменила структуру привређивања на просторима уселјења, у којима је доходак од пољопривредне производње престајао да буде најважнији економски чинилац (Marković 1974). Сходно промењеним условима привређивања, то све више постаје приход из ван-пољопривредних делатности – првенствено из запослења у различитим производним или услужним делатностима.

Наглашено је већ да се у градове и њихову околину досељавало становништво које је у почецима претежно било радничко-службеничког карактера јер „становништво досељено из сеоских насеља углавном припада категорији пољопривредника који делимично гравитирају индустрији или се сасвим уклапају у њу. Становништво досељено из градских насеља великим делом сачињавају радници који се селе из једног индустријског средишта у друго, у потрази за бољим условима живота“ (Bandić 1979: 22). Наравно да је неизбежно питање порекла досељеног становништва, односно лоцирање матичне средине или области досељавања. Досадашња истраживања су показала да највећи проценат досељеног становништва чини становништво сеоског порекла, знатно мањег обима су пресељавања градског становништва, као и она из једног у други град. Ако се изузму померања становништва у време Првог и Другог светског рата, миграције које су обележиле пету, шесту и седму, а делом и осму деценију 20. века,⁷ спадају свакако у највећа померања становништва на овим просторима у протеклих сто година.

Масовна досељавања становника из различитих области у различите градове и околна насеља учинила су да се у значајној мери измени градска

⁷ Овде нису помуте деведесете године, које су такође обележене масовним исељавањима из Србије и досељавањима у Србију. Узроци ових померања становника су у грађанском рату на простору бивше Југославије и економске су природе – због изолације земље током последње деценије 20. века, па стога излазе из овде постављених оквира разматрања.

социјална структура, чиме је настајало и значајно етничко шаренило, па се, на пример, у појединим насељима у околини Београда могло чути да је „после рата досељено много људи са разних страна“ (Bandić 1979: 24). Досељено становништво обично представља један члан породице, који отвара могућност пресељењу – својим укућанима, рођацима, али и осталим заинтересованим из места порекла, пружајући им помоћ приликом запошљавања и смештаја. На тај начин се успостављао устаљен пут или мрежа досељавања, а што је било од велике помоћи породицама и/или појединцима у сопственој организацији живота по досељавању, па би се могло рећи да је питању „network-mediated migration“ (Brettell 2000: 107). Такође је значајно напоменути да су ова пресељавања, иако понекад у старту означена као привремена, у стварности најчешће постајала стална.

Поред сталних имиграција из села у град, било је различитих облика повремених миграција. С обзиром на то да је у готово свим насељима у околини Београда било потребе за сезонском радном снагом различитих занимања, то је значило и упослење за зидаре, раднике на пољопривредним имањима, плантажама или економији. Привремено се, такође, досељавало и радничко становништво, које је учествовало у изградњи фабрика, путева, пруга и других објеката општег значаја. Често се догађало да се радници који су дошли због привременог запослења настане за стално у крају или месту у којем су запослени (Bandić 1979: 24).

Одсељавање

У претходном поглављу указано је на просторе имиграционих кретања која су била веома изражена у протеклих седам деценија, док ће се у овом делу рада указати на просторе из којих су кретала исељавања и указати на најбитније разлоге њиховог покретања. За разлику од имиграционих кретања која су обележила градске агломерације, емиграциона кретања обележила су у мањој или већој мери готово све руралне средине у Србији. За одсељавања становништва из села била су најважнија два разлога – запошљавање радно способног становништва и образовање (школовање) подмлатка.

С обзиром на то да су прве деценије развоја социјализма обележене покретањем свеукупне модернизације друштва, због спровођења убрзане индустријализације и урбанизације биле су повећане и потребе за радном снагом. Као што је већ указано, привредним развојем били су обухваћени превасходно урбани центри и њихова претежно ближа, ређе и даља околина. У стварности је то значило повлачење радне снаге са сеоског подручја. Могућности за запошљавање, али и сигурнији извор материјалне егзистенције привлачиле су велики број људи из свих крајева садашње Републике Србије, али и простора некадашње СФР Југославије, у градске центре у којима су претежно били сконцентрисани производни погони.

Увођење обавезног основног (осмогодишњег) образовања за последицу је имало наставак школовања, а то је значило и промену средине боравка за

средњошколца или студента. Даље школовање (средња школа, факултет) значило је готово по правилу привремено пресељење младих, које је стицањем одговарајућих услова прерастало у трајно, а најчешће ако се после завршене школе добије одговарајуће радно место у граду у којем су се школовали или студирали.

Дневне миграције

Другу половину 20. века обележиле су и дневне миграције. Ширење градова и њихов знатно већи утицај на животне токове друштва утицало је да традиционална аутономија села, која је почивала на самодовољној производњи и социјалној затворености, престане да постоји, али и на то да се културна аутономија села промени прилагођавајући се новонасталим околностима. Томе су у значајној мери допринеле тзв. *дневне миграције*. Ове миграције су обележиле скорашњу прошлост већине становника насељених у близини урбаних центара у Србији, с обзиром на то да су *дневне миграције* *нужно појава која прати процес убрзаног индустријског развоја* (Radovanović 1968: 207), а неспорно је да су и обележје садашњости, јер је њихов интензитет постојања још увек значајан. Појава да становници сеоских места у великом броју свакодневно из места становања одлазе у град у близини ради обављања одређених послова, и по обављеном послу се враћају натраг у своје место пребивања, чини суштину дневних миграција, које се обављају у два смера: 1. из села према граду (интензивног су карактера), 2. из града према селу (знатно мањег обима). Дневна миграција радне снаге један је од битних елемената који одређује функционално подручје града. Интензитет ове миграције зависи од запошљавања у граду, али и развијености саобраћаја између града и његове околине (Плић 1970: 168-174). Значајно је истаћи и то да у градовима у Србији постоји изражено концентрисање становништва, јер су и економске активности по правилу концентрисане у њима. Дневне миграције су повезане са токовима економских активности, па није искључена могућност мењања смера њихових активности у случају промене места боравка (Лукић 2011: 25-50).

У почецима дневног миграирања, мигранти су углавном били мушкарци, пошто су у већини случајева они били ти који су тражили запослење изван пољопривредног поседа. Школовањем женске популације структура запослених се мења, те, самим тим, у миграције, па и оне дневне, крећу и жене. На појачавање дневних миграција утиче успостављање комуникационих веза између сеоских насеља и градских центара, јер се тиме узбава путовање и скраћује време потребно да се дође до посла и врати натраг. Већину миграната чине запослени у индустрији, грађевинарству, трговини, здравственим установама, угоститељству, услужним делатностима и др. Другу групу дневних миграната по бројности представљају млади који се образују у средњим, вишим и високим школама. Прилив „дневног“ становништва у села је много нижи у односу на дневна кретања из њега. Наставно особље у школама, рад-

ници поште, месне канцеларије, продавница и сл. најчешћи су дневни мигранти према селима (v. Ivanović Barišić 2005: 439–444).

Последице миграција

Територија садашње Републике Србије је у последњих седам деценија била изложена различитим врстама кретања становништва. У претходном делу текста указано је на главне узроке миграције и врсте истих. У овом делу рада указаће се на најважније последице пресељавања становника из села у град. Како је указано, *имиграције* из руралних области су биле најзначајнији вид миграција у другој половини 20. века. Промене у економској, етничкој и биолошкој структури становништва су највидљивије и најзначајније последице, јер су оне оставиле најдубљег трага на живот насеља, било да се ради о насељима из којих се исељавало, или пак насеља која су била места усељавања.

Пресељавањем становника током друге половине 20. века готово у потпуности су измењени карактер насеља из којих су мигранти кренули, али и места у која су досељени. Становништво које је кренуло у пресељење је по основном занимању било пољопривредно и у почацима ниске образовне структуре, док касније мигрантске струје представљају образовани млади људи у потрази за послом. Школовање подмлатка је учинило да се временом смањи број становника који се искључиво баве пољопривредом, а да се повећа број породица са мешовитим или приходима стеченим изван пољопривреде. Један од разлога промене породичне економске структуре су имиграције „приградског типа“, које су нарочито биле изражене током 60-тих и 70-тих година и које су значајно измениле изглед и економску структуру приградских насеља, па самим тим и залеђе урбаних центара.

У местима исељавања приметно је значајно смањење броја становника, јер је готово онемогућено њихово природно обнављање или пак одржавање позитивне скале прираштаја услед масовног исељавања фертилно способног становништва. У местима усељавања која се односе на приградска подручја јасно се разликују: 1. староседеоци за које је карактеристично двоструко доходавање – са земље и од прихода од рада, најчешће из индустрије, и 2. „дошљаци“, односно досељено становништво које чине радници и службеници, а чији приходи су скоро искључиво остварени од рада у привредним или услужним делатностима. Карактеристично је за места масовног усељавања да је становништво мање или више очувало своју пољопривредну структуру, често и у случајевима када пољопривреда није једини извор прихода за домаћинство. Дневне миграције су резултат повећаног броја становника у насељима око градова, жеље за запослењем и напуштањем пољопривреде, али су оне и битан чинилац промене структуре и карактера насеља у којима је повећано насељавање.

У првих неколико деценија, када су из села одлазили претежно мушкарци у потрази за запослењем, значајно је поремећена биолошка структура

како насеља из којих се одлазило, тако и насеља у која су имигранти насељавани. Ова структура је само делимично измењена спајањем породица, као и повећаним пресељавањем женског становништва. Осим полне, у послератном периоду значајно је поремећена и старосна структура, јер млади такође одлазе, прво због школовања, а често и због сталног запослења. У местима у којима није дошло до исељавања због економских разлога, исељавања је често подстицао процес средњошколског и факултетског образовања деце. Корени та друштвена трансформација иницирана променом структуре привређивања у деценијама после Другог светског рата утицала је, такође, и на промене у сфери културе.

Дакле, промена друштвено политичког система, убрзана модернизација, развој индустрије, урбанизација, економски и технички напредак, одразили су се на традиционалну сеоску културу, која није успела да се одупре не само поменути процесима друштвеног развоја, већ и налету миграција које су ове промене изазвале. Сама чињеница да су миграције скоро искључиво текле од села према граду, а притом је село било носилац привредног и културног развоја земље до Другог светског рата, одразило се на структуру сеоског привређивања, сеоску свакодневицу, а у крајњој инстанци, и на сеоску традиционалну културу.

Литература:

- Antoniјевић, Dragoslav. 1969. „Etnološka strukturiranost stihijskih naselja današnje imigracije Titovog Užica. *Glasnik Etnografskog instituta SANU*, knj. XI–XV. Beograd: Etnografski institut SANU: 77–96.
- Bandić, Dušan. 1979. „Neke novije promene u životu i kulturi stanovništva okoline Beograda“. *Zbornik radova Etnografskog instituta SANU*, knj. 9. Beograd: Etnografski institut SANU: 9–105.
- Barjaktarović, Mirko R. 1966. „O najnovijem kretanju stanovništva u Srbiji“. *Vranjski glasnik*, knj. II. Vranje 1966: Narodni muzej: 307–312.
- Brettell, Caroline B. 2000: „Theorizing Migration in Anthropology. The Social Construction of Networks, Identities, Communities, and Globalscapes“. In: *Migration Theory. Talking across disciplines*. New York and London: Routledge: 97–136.
- Vasić, Todor. 1984. „Antropogeografske i etnodemografske karakteristike odabranih naselja u opštini Pirot“. *Zbornik radova Etnografskog instituta SANU*, knj. 14–16. Beograd: Etnografski institut SANU: 335–373.
- Đorđević, Jadranka. 2001. *Srodnički odnosi u Vranju*. Posebna izdanja, knj. 45. Beograd: Etnografski institut SANU.
- Zbornik. 1984. *Zbornik radova Etnografskog instituta SANU*, knj. 14–16. Beograd: Etnografski institut SANU.

- Ivanović Barišić, Milina. 2005. „Dnevne migracije i njihov uticaj na seosku svakodnevnicu na primeru okoline Beograda“. *Zbornik radova: Srbija i savremeni procesi u Evropi i svetu*. Beograd – Tara: Geografski fakultet i dr.: 439–444.
- Ilić, Jovan. 1970. „Karakteristike funkcionalnih odnosa između grada i okoline sa posebnim osvrtom na SR Srbiju“. *Stanovništvo*, br. 3–4 (jul–decembar). Beograd: 167–197.
- Kojić, Branislav. 1975. „Prigradska sela“. *Glas SANU*. Odeljenje društvenih nauka, br. 19. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti: 281–333.
- Kostić, Cvetko. 1955. *Seljaci industrijski radnici*. Beograd: Rad.
- Lukić, Vesna. 2011. *Dnevne migracije radnika u sistemu naselja Srbije*. *Stanovništvo*, br. 2. Beograd: 25–50.
- Lukić Krstanović, Miroslava. 2014. „Migration Studies: Ethnology and Policy of the Institute of Ethnography SASA (1947–2014)“. *Glasnik Etnografskog instituta SANU*, knj. LXII/2. Beograd: Etnografski institut SANU: 15–33.
- Lutovac, Milisav. 1975. „Prigradska sela“. *Etnološki pregled*, 13. Beograd: 131–135.
- Lutovac, Milisav. 1958. „Migracije i kolonizacije u Jugoslaviji u prošlosti i sadašnjosti“. *Glasnik Etnografskog instituta SANU*, knj. VII. Beograd: Etnografski institut SANU: 13–23.
- Malešević, Miroslava. 1984. „Demografske promene u okolini Beograda“. *Zbornik radova Etnografskog instituta SANU*, knj. 14–16. Beograd: Etnografski institut SANU: 19–56.
- Marković, Petar. 1974. *Migracije i promene agrarne strukture*. Zagreb: Centar za sociologiju sela, grada i prostora Instituta za društvena istraživanja sveučilišta u Zagrebu.
- Radovanović, Miljana. 1968. „O nekim pitanjima etnološkog proučavanja dnevnih migracija“. *Cvijičev zbornik: U spomen 100. godišnjice njegovog rođenja*. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti: Odeljenje prirodno-matematičkih nauka: 207–215.
- Radovanović, Miljana. 1981. „Depopulacija i prostorno-demografske promene brdsko planinskog dela opštine Knjaževac“. *Zbornik radova Etnografskog instituta SANU*, knj. 11. Beograd: Etnografski institut SANU: 129–137.
- RSSP: *Rječnik sociologije i socijalne psihologije*. 1977. Zagreb: Izdavački zavod Hrvatske (migracije).
- SL: *Sociološki leksikon*. 1982. Beograd: Savremena administracija (migracije).
- Halpern, Džoel M. 2006. *Srpsko selo: društvene i kulturne promene u seoskoj zajednici (1952–1987)*. Pr. Mirjana Prošić-Dvornić. Beograd: Srpski genealoški centar.

Cvijić, Jovan. 1966. *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje*. Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika.

Šušvar, Stipe. 2004. *Između zaseoka i megolopolisa*. Zagreb: Centar za sociologiju sela Instituta za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu.

Milina Ivanović Barišić

Rural – Urban Migration in the Second Half of the 20th Century in Serbia

Migration from rural to urban areas begun in the period between the two world wars, as a result of launching economic and cultural transformation of the former Yugoslav state. The culmination was reached in the first decades after World War II due to development of industrialization and urbanization within the society. An additional incentive for mass migration from rural to urban areas was achieved by strengthening the role of urban centers in the commercial, economic, cultural and educational terms, starting in the sixth decade of the 20th century.

Key words:

migration, village, town, the second half of the 20th century, Serbia